

12. Coelli T. J. An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis. Second Edition / T. J. Coelli, D. S. P. Rao, C. J. O'Donnell, G. E. Battese. – Springer. – 2005. – 349 p.

13. Cooper W. W. Handbook on Data Envelopment Analysis / W. W. Cooper, L. M. Seiford, J. Zhu. – Kluwer Academic Publishers. – 2004. – 593 p.

14. Charnes A. Measuring the efficiency of decision making units / A. Charnes, W.W. Cooper, E. Rhodes // European Journal of Operational Research. – 1978. – Vol. 2. – № 6. – P. 429–444.

15. Emrouznejad A. Evaluation of researchin efficiency and productivity: A survey and analysis of the first 30 years of scholarly literature in DEA / A. Emrouznejad, B. Tavares, G. Tavares // Journal of Socio-Economic Planning Science. – 2008. – Vol. 42. – № 3. – P. 151–157.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2015 р.

*

УДК 631.115.11 : 64.013.24

*М.М. КРОПИВКО, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, докторант
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Роль господарств населення у забезпеченні потреб людини

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу діяльності господарств населення приділялася значна увага як учених-економістів, так і органів державної влади й місцевого самоврядування. Ця увага зумовлена, насамперед, роллю господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні самозайнятості сільського населення. Так, упродовж останніх двадцяти п'яти років існування України цією формою господарювання вироблялося від 29,6% у 1990 році й до 45% у 2014-му валової продукції сільського господарства. При цьому в періоди економічних криз чи інших соціальних потрясінь виробництво сільськогосподарської продукції господарствами населення зростало. Відповідно в 1991 році питома вага цих господарств у валовому виробництві продукції сільського господарства становила 33,0%; 1996 – 52,3; 2001 – 61,6; а в 2009 році – 51,4%.

При цьому ще й нині існують розбіжності у трактуванні поняття „господарство населення”, що призводять не лише до ускладнень щодо визначення практичної ролі цих господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, плутанині та невизначеності у категорійному апараті, нереалістичності

досліджень тощо, а навіть у формуванні відповідних теоретичних і методологічних підходів для розробки й удосконалення механізмів їхньої державної підтримки, стимулювання розвитку, у відсутності доступу до кредитних джерел тощо.

Безумовно, такі обставини зумовлені не лише об'єктивними, а також суб'єктивними факторами, що є наслідком зростання потреб членів домогосподарств населення які водночас є першопричиною виникнення цих господарств. Зазначені особливості вимагають ґрунтовнішого дослідження господарства населення, як частини домогосподарства, а також визначення його ролі та місця у забезпеченні потреб людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розробки теоретико-методологічних засад розвитку різних форм господарств населення присвячено чимало наукових досліджень провідних учених-економістів, зокрема В.К. Збарського [12], М.Й. Маліка [13], В.Я. Месель-Веселяка [10], І.В. Прокопи [7], П.Т. Саблука [19], І.В. Свиноуса [8], М.Г. Шульського [20], О.М. Шпичака [8], В.В. Юрчишина [21] й багатьох інших.

Мета статті – визначення сутності господарства населення та його ролі у забезпеченні потреб людини.

© М.М. Кропивко, 2016

Виклад основних результатів дослідження. Особливість функціонування господарств населення в Україні полягає, насамперед, у впливові результатів їхньої діяльності на забезпечення потреб членів домогосподарств. Так, згідно з даними Держслужби статистики України, у 2014 році сукупний дохід, який забезпечило функціонування господарства населення в перерахунку на одного члена сільського домогосподарства, становив майже 420 грн, або понад 34 % загального доходу цього члена [1, с. 198]. При цьому вартість спожитої виробленої у господарстві населення сільськогосподарської продукції була понад 18,4 %, що суттєво впливає на забезпечення першочергових потреб членів сільського домогосподарства.

Однак на нинішній час ні серед науковців, ні в органах державної влади чи місцевого самоврядування немає однаковості в методологічних підходах щодо визначеності сутності й форм господарств населення. Так, лише за останні чотирнадцять років Держстатом України чотири рази змінювалися, доповнювалися та уточнювалися основні форми цих господарств [2-6].

Відповідно й серед науковців відбуваються тривалі дискусії щодо визначення сутності господарств населення.

Наприклад, І.В. Прокопа та Т.В. Беркута виділяють чотири види господарств населення, а саме: особисті селянські господарства, господарська діяльність на присадибних ділянках, колективне й індивідуальне садівництво, городництво тощо, а також фізичні особи-підприємці, стверджуючи, що господарства населення це індивідуальна форма господарювання, головною метою функціонування яких є самозабезпечення сільськогосподарською продукцією [7, с.19].

О.М. Шпичак та І.В. Свиноус вважають, що ототожнювати поняття «господарство населення» й «особисте селянське господарство» не слід. Вони пропонують під особистим селянським господарством розуміти «... форму дрібнотоварного виробництва сільськогосподарської продукції для особистого (сімейного) споживання на присадибній та інших земельних ділянках, наданих для цих цілей, у вільний від роботи час» [8, с. 21].

На місцевому рівні управління і самоврядування посадові особи до господарств на-

селення відносять так званих одноосібників (застаріле поняття, що було аналогом фізичної особи-підприємця), а працівники апарату Міністерства аграрної політики та продовольства України – особисті селянські й фермерські господарства [8, с. 21].

Зазначені невідповідності насамперед виникають у зв'язку з різними теоретико-методичними підходами щодо визначення сутності господарства населення. Проведені дослідження уможливають стверджувати, що для визначення форм господарств населення необхідно, передусім, дослідити їхній взаємозв'язок з потребами людини, причинно-наслідковий характер забезпечення потреб людини, шляхом ведення господарської діяльності, а також роль господарств населення у забезпеченні функціонування домогосподарства.

Функціонування домогосподарства населення можливе лише за рахунок органічного поєднання діяльності усіх його секторів, адже будь-який із цих секторів забезпечує цілісне існування та розвиток усіх сфер домогосподарства. При цьому їхній розвиток тісно пов'язаний із потребами окремо взятого члена домогосподарства населення, а потреби, відповідно до досліджень А.В. Лісового, є внутрішніми збуджувальними стимулами діяльності людини, тобто це стан незадоволення, який людина хоче змінити, або задоволення, яке вона хоче продовжити [9]. Водночас І.Ф. Комарницький стверджує, що «... з одного боку, людина виступає як біологічна істота і для її функціонування об'єктивно необхідними є продукти харчування, одяг, житло. Такі потреби називають фізичними потребами. З іншого боку, людина - це соціальна істота, тому багато її потреб визначаються необхідністю спілкуватися, брати участь в управлінні, мати певний рівень освіти, культури, прагненням виділитися з-поміж інших людей, самореалізуватися» [10].

У цілому ж, нині в світовій практиці виділяється величезна сукупність потреб людини, які класифікуються за багатьма ознаками, що пояснюється багатогранністю й складністю людської природи. На рисунку 1 нами виділено п'ять основних видів потреб, які члени господарств населення можуть частково забезпечити за рахунок ведення гос-

подарської діяльності та продажу частини виробленої продукції.

Так, до фізіологічних потреб людини належать продовольчі й непродовольчі товари, а також різні види послуг. Відповідно до методики визначення прожиткового мінімуму

будь-якій людині для ведення діяльності необхідно забезпечити споживання таких продовольчих товарів: хліба, м'яса, ковбаси, сала, риби, молока, сиру твердого, яєць, картоплі, гречки, рису, макаронів, помідорів або огірків, фруктів та ягід [11].

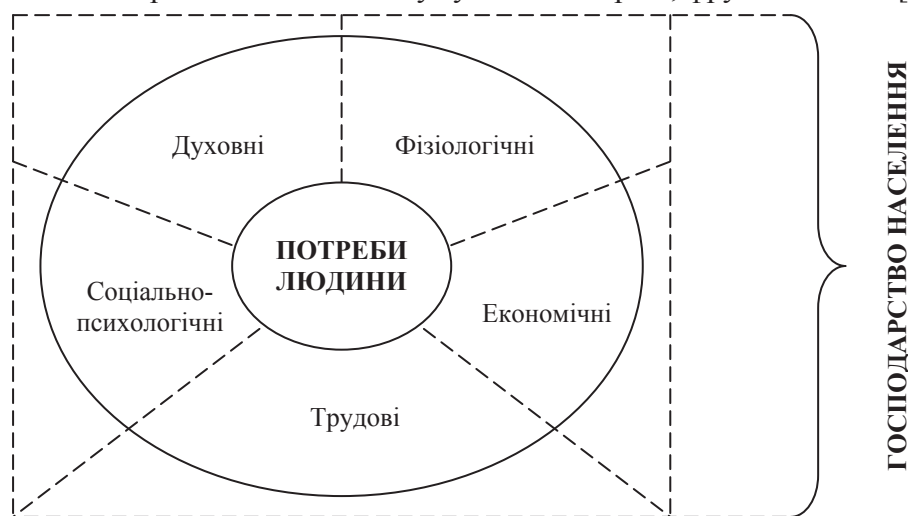

Рис. 1. Класифікація груп потреб людини, які частково можливо забезпечити за рахунок діяльності господарства населення

Джерело: Сформовано автором на основі джерел [11-25].

До непродовольчих товарів належать: готовий одяг (швейні й трикотажні виробы), взуття, господарчо-побутові товари, культуртовари, медикаменти, предмети санітарії та гігієни, синтетичні м'ючі засоби, а до послуг - побутові послуги (пошиття й ремонт одягу і взуття), ремонт меблів та побутової техніки, культурно-освітні послуги, послуги зв'язку, медичні й ритуальні послуги [14].

Група економічних потреб охоплює забезпечення можливості як самої праці та її зміни, так і відповідної винагороди за результати. Самі економічні умови повинні бути такими, щоб людина могла чесною працею забезпечити собі бажаний рівень життя [15]. При цьому до основних економічних потреб людини варто ті потреби, які виникають після забезпечення фізіологічних потреб і відповідають смаковим, соціальним та трудовим уподобанням окремо взятої людини, а також забезпечення її комфортного життя, у т.ч. й відповідності медико-біологічним і суспільним нормативам, одержанню послуг до ступеня, що знімає фізичні й стресові перевантаження, продуктами інформаційних технологій тощо [15, 16].

Група трудових потреб людини включає: потребу у фізичній праці відповідно до сформованих інтересів, забезпечення можливо-

сті її здійснення необхідними ресурсами та матеріальним і моральним відшкодуванням затрачених зусиль, а також відповідності місцевим та регіональним особливостям умов існування й ведення трудової чи підприємницької діяльності [17, 18].

До соціально-психологічних потреб людини належать, насамперед, потреби у біосоціально спорідненому угрупованні людей, починаючи з сім'ї [22-24]. Відповідно до цих потреб належать: потреба в спілкуванні з іншими членами суспільства, визначення свого місця в ієрархії взаємовідносин і соціального статусу, потреба створення сім'ї, усвідомлення етнічної належності, естетичні й інтелектуальні потреби, потреби в похвалі та заохочуванні, суспільному визнанні, реалізації творчого потенціалу, соціальному престижі тощо [22-24].

Духовні потреби людини - це прагнення пізнавати навколишній світ і своє місце в ньому, самореалізація, самовдосконалення, самопізнання. Відповідно до них належать: потреби людини у віросповіданні, відвідуванні кіно, театру, картинних галерей, читанні художньої літератури, тобто все те, що розвиває особистість [15, 25]. При цьому члени домогосподарств можуть частково реалізувати прагнення до самореалізації, са-

мовдосконалення й самопізнання безпосередньою реалізацією виниклих ідей щодо запровадження інноваційних підходів до виробництва сільськогосподарської продукції, вирощування декоративних рослин чи тварин, естетичного оформлення прибудинкових територій та присадибних ділянок, формування у нащадків культури землеробства й передачі їм набутих знань чи навичок. Окрім того реалізація надлишків виробленої продукції дає змогу забезпечити частину грошових потреб для культурного дозвілля членів домогосподарств.

Відповідно до специфіки господарювання члени домогосподарств, що ведуть сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і виробництва товарної сільськогосподарської продукції, в змозі у господарствах населення частково забезпечити фізіологічну потре-

бу в продовольчих товарах. Водночас за рахунок продажу цієї продукції або надання послуг, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом чи обслуговуванням, частково забезпечити частину непродовольчих товарів та інших потреб, у т.ч. й духовних.

Враховуючи зазначене і використавши секторальний підхід для виокремлення певних складових із цілісної системи, нами виділено п'ять основних секторів функціонування домогосподарств населення, а саме: підприємницький, побутовий, господарчий, соціокультурний та інтелектуальний (рис. 2).

При цьому специфіка функціонування домогосподарств населення полягає, насамперед, у необхідності забезпеченні будь-яких потреб як окремо взятого члена домогосподарства, так і потреб його сім'ї, які в окремих випадках можуть не збігатися.

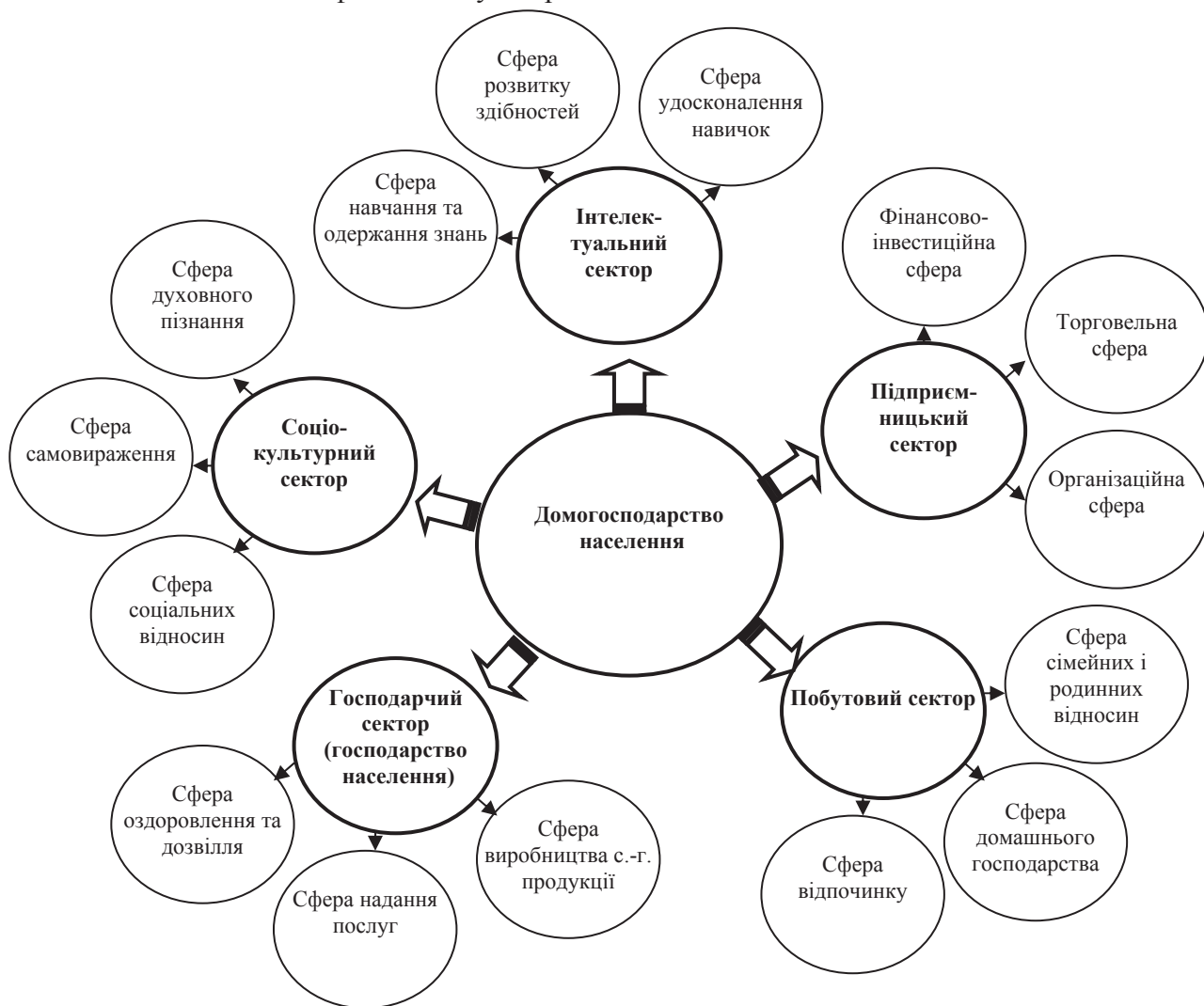

Рис. 2. Сектори функціонування домогосподарств населення

Джерело: Розробка автора.

Відповідно до зазначених теоретичних підходів підприємницький сектор функціонування домогосподарств населення складається з фінансово-інвестиційної, торговельної та організаційної сфер діяльності. Цей сектор відповідає за ефективне використання ресурсів, одержаних у результаті функціонування домогосподарства.

Так у фінансово-інвестиційній сфері формуються напрями і шляхи використання ефектів у їхній матеріальній формі. Такими напрями, залежно від мети членів домогосподарств населення, можуть бути вкладення у різноманітні інструменти фінансового ринку, формування грошових ресурсів для реалізації будь-яких їхніх інвестиційних задумів, фінансування необхідних для функціонування домогосподарства платежів та забезпечення діяльності інших секторів.

Відповідно у торговельній сфері підприємницького сектора домогосподарств населення відбувається не лише продаж виробленої у господарчому секторі (господарстві населення) продукції чи послуг, а й продаж на ринку праці одержаних ефектів від інтелектуального сектора домогосподарства. Організаційна ж сфера підприємницького сектора, у свою чергу, відповідає за практичне запровадження будь-яких господарських чи фінансових задумів членів домогосподарств.

Побутовий сектор домогосподарств населення характеризується сукупністю потреб їхніх членів. Ці потреби визначають три основні сфери, а саме: сімейних і родинних відносин, домашнього господарства й відпочинку.

Сфера сімейних і родинних відносин включає в себе як формування саме внутрішніх сімейних відносин (правил, шляхів та механізмів співіснування), так і відносин із родиною чи іншими членами суспільства.

Сфери домашнього господарства й відпочинку побутового сектора включають забезпечення потреб членів домогосподарства населення не лише за рахунок ефектів, одержаних у підприємницькому секторі, а й за рахунок власної праці цих членів. Так, більшість матеріальних потреб тут реалізується за рахунок одержання доходу від підприємницького сектора (придбання необхідних

основних засобів, нематеріальних активів, товарів і послуг тощо).

Відповідно до даних Держслужби статистики України у 2014 році середньомісячні побутові видатки сільських домогосподарств становили понад 2,9 тис. грн. При цьому понад половина цих видатків припадала на забезпечення фізіологічних потреб їхніх членів у харчових продуктах та лише близько 55 грн – на потреби з відпочинку, освіти й підвищення культурного рівня членів домогосподарств [1, с. 61].

Проте потреби побутового сектора задовольняються також безпосередньою участю членів домогосподарств у виробництві сільськогосподарській продукції компенсуючи частину необхідних видатків за рахунок власно виробленої сільськогосподарської продукції, продажу її решток, а також надання послуг у галузі аграрного обслуговування й ефекту від соціально-культурного чи інтелектуального сектора домогосподарства.

Господарчий сектор, або господарство населення, є однією з компонент розвитку всіх секторів домогосподарств. Він пов'язаний, насамперед, із реальним забезпеченням фізіологічних потреб продуктами харчування будь-кого члена домогосподарства, можливості його соціально-культурної адаптації, розвитку інтелектуальних здібностей і підприємницької діяльності. При цьому метою функціонування господарств населення є не лише виробництво сільськогосподарської продукції чи пов'язаних із цим послуг, а також формування та забезпечення інших супутніх ефектів, у т.ч. й соціальних.

Так, відповідно до даних Держслужби статистики України, господарствами населення в 2014 році вироблено сільськогосподарської продукції та продуктів її перероблення на суму понад 62,2 млрд грн, з яких більше 41,5 % було реалізовано на місцевих ринках збуту [1, с. 198]. При цьому господарства населення міських домогосподарств виробили сільськогосподарської продукції на понад 10,2 млрд грн, що становить близько 16,5% загального обсягу виробництва у господарствах населення, з якого 78,7% було спожито членами цих домогосподарств [1, с. 198]. Крім того, ще 13,0 млрд грн до-

ходів одержали члени сільських домогосподарств за рахунок наданих відповідних послуг із перероблення, агротехнічного обслуговування, консультивання і реалізації продукції.

У цілому ж прямі ефекти від функціонування господарств населення уможливили збільшити бюджет членів сільських домогосподарств на понад 25,8%, що у перерахунку на одне домогосподарство щомісячно становило більше 1,1 тис. грн [1, с. 198].

При цьому за рахунок виробленої сільськогосподарської продукції, продуктів її перероблення, надання відповідних послуг чи задоволення потреб будь-якої людини в результаті реалізації її хобі та естетичних уподобань, або потреби у фізичних навантаженнях, у т.ч. й безпосередньою участю у процесі вирощування, створення, продукування і реалізації нового продукту, забезпечується не лише частина потреб члена домогосподарства щодо підприємницького чи побутового, а й інших секторів функціонування домогосподарства населення. Основною особливістю ведення господарської діяльності членів домогосподарств у цьому секторі є використання земельних ресурсів для одержання необхідного ефекту.

Враховуючи зазначене можливо стверджувати, що господарство населення є частиною домогосподарства, в якій на основі одержаних ефектів в інших секторах забезпечується як виробництво сільськогосподарської продукції для власних потреб та продажу її на місцевих ринках збуту, так і реалізуються послуги, пов'язані із задоволенням потреб членів інших домогосподарств. При цьому така діяльність заснована, насамперед, на використанні у виробничому процесі праці членів сім'ї та різноманітності організаційно-правових форм господарств населення (особисті селянські й малі фермерські господарства, фізичні особи-підприємці, родові садиби, садівничі чи городницькі господарства тощо).

Соціокультурний сектор функціонування домогосподарства пов'язаний з необхідністю задоволення духовних і соціальних потреб його членів. Ці потреби охоплюють три сфери: духовного пізнання, самовираження й соціальних відносин з іншими членами

суспільства. Так, існування та розвиток будь-якої людини невідривно пов'язаний зі спілкуванням з іншими членами суспільства, позиціонування її у межах місцевої громади, спільної діяльності для розвитку зовнішнього середовища існування, соціальної адаптації, задоволення потреб у визнанні тощо. Ці потреби можливо реалізувати лише розвитком й одержанням ефекту від інших секторів домогосподарства населення.

Інтелектуальний сектор функціонування членів домогосподарств пов'язаний як із розвитком їхніх здібностей, так і набуттям знань, навичок чи апробації виниклих задумів. Особливістю функціонування цього сектора є, насамперед, одержання ефектів від результатів діяльності інтелектуального сектора в інших секторах домогосподарства. Наприклад, грошовий ефект від здобутих знань, навичок чи здібностей буде одержаний у підприємницькому секторі, а інші матеріальні ефекти – у побутовому чи господарчому секторах. Водночас інтелектуальний і соціокультурний сектори безпосередньо пов'язані один з одним і зміна потреб хоча б в одній із їхніх сфер приводить до відповідного реагування в інших.

Висновки. Проведені дослідження уможливлюють стверджувати, що господарство населення є частиною домогосподарства, в якій на основі одержаних ефектів в інших секторах забезпечується як виробництво сільськогосподарської продукції для власних потреб та продажу її на місцевих ринках збуту, так і реалізуються послуги, пов'язані із забезпеченням потреб членів інших домогосподарств. При цьому члени домогосподарств, займаючись сільськогосподарською діяльністю у господарствах населення, одержують не лише сільськогосподарську продукцію або продукти її перероблення, що частково задовольняють їхні фізіологічні потреби у харчуванні, а й здобувають супутні ефекти в інших секторах функціонування домогосподарства. Так, за рахунок діяльності господарств населення членами домогосподарств частково реалізуються потреби у фізичній праці та оздоровленні, забезпечуються смакові уподобання, здійснюється соціокультурна адаптація й набувається відповідний соціальний статус, розви-

ваються їхні підприємницькі та інтелектуальні здібності, формуються естетичні, духовні, культурні й інші уподобання, форму-

ються внутрішні та зовнішні взаємовідносини тощо.

Список використаних джерел

1. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України)». – К.: Державна служба статистики України. – Ч. 1, 2015 – 380 с.
2. Статистичний щорічник «України за 1999 рік». – К.: Державний комітет статистики України, 2000. – 624 с.
3. Закон України «Про фермерське господарство». – К.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 45.
4. Статистичний щорічник «України за 2000 рік». – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 600 с.
5. Статистичний щорічник «України за 2003 рік». – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 615 с.
6. Статистичний щорічник «України за 2005 рік». – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 624 с.
7. *Прокопа І.В.* Господарства населення в аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В. Прокопа, Т.В. Беркута. – К.: Ін-т екон. та прогнозування НААН України, 2011. – 240 с.
8. *Шпичак О.М.* Реалізація продукції особистим селянським господарством – витрати, ціни, ефективність: моногр. / О.М. Шпичак, І.В. Свиноус – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 300 с.
9. *Лісовий А.В.* Мікроекономіка. Поняття потреби, види потреб. Економічні блага [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/21770-21-ponyattya-potrebi-vidi-potreb-ekonomichn-blaga.html>.
10. *Комарницький І.Ф.* Економічна теорія. Економічні потреби, їх класифікація та умови задоволення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/33779>.
11. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України № 109/95/157 від 17.05.2000 р. «Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0347-00>
12. *Збарський В.К.* Тенденції розвитку особистих селянських господарств / В.К. Збарський, П.К.Канінський // АгроІнКом. Аграрний інформаційний науково-виробничий журнал. – 2008 – №5-6. – С. 56-62.
13. *Малік М.Й.* Формування та розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки України / М.Й. Малік // Економіка АПК – 2014. – № 7. – (237). – 188 с.
14. Постанова Кабінету Міністрів України № 310 від 1 березня 1999 р. «Про затвердження Положення про визначення вартості непродовольчих товарів і послуг та вартості утримання житла при формуванні межі малозабезпеченості» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/310-99-D0%BF/conv/print1456316851684065>.
15. *Корсак К.В.* Основи сучасної екології: навч. посіб. – 4-те вид., перероб. і доп. / К.В. Корсак, О.В. Плахотнік – К.: МАУП, 2004. – 340 с.
16. *Кулінич І.О.* Психологія управління : навч. посіб. / І. О. Кулінич – К. : Знання, 2008. - 292 с.
17. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Психологія управління : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. - 568 с.
18. *Карамушка Л.Н.* Психологія управління: учеб. пособ. / Л.Н. Карамушка. – К. : Миллениум, 2003. – 344 с.
19. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / [Саблук П. Т., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, М. Ф. Кропивка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 452 с.
20. *Шульський М.Г.* Особисті господарства населення: стан, можливості і перспективи. моногр. / М.Г. Шульський. – Л. : «Край», 2003. – 280 с.
21. *Юрчишин В.В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК – 2005. – № 3. – С. 3-10.
22. *Власова О.І.* Соціальна психологія організацій та управління: підручник / О.І.Власова, Ю.В. Никоненко. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 398 с.
23. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. - 446 с.
24. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закладів: У 2 кн. Кн. 1. Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 564 с.
25. *Организационная психология*: под ред. Л.В. Винокурова, И.И. Скрипюка. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
26. *Drucker P.F.* Post-Capitalist Society / Peter Ferdinand Drucker. – New-York : Harper Busines, 1993. – 232 p.
27. *Agricultural Innovation in Family Farming* [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.fao.org/nr/research-extension-systems/ais-ff/en/>

Стаття надійшла до редакції 04.03.2016 р.

*